

Textul Biblic Ebraic ca sursă traductologică: Noi abordări istorice și filologice

Cătălin VARGA

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
catalinvarga1987@gmail.com

Abstract: Since the Hebrew Bible has frequently been translated into multiple languages and distributed throughout the world, how can we be sure that error has not crept in, even if it was unintentional? As Christianity spread, it is certainly true that people desired to have the Bible in their own language, which required translations from the original Hebrew and Aramaic languages of the Old Testament and the Greek of the New Testament. Not only did the work of translators provide an opportunity for error, but publication, which was done by hand copying until the printing press arrived ca. A.D. 1450, also afforded continual possibilities of error.

Through the centuries, the practitioners of textual criticism, a precise science, have discovered, preserved, catalogued, evaluated, and published an amazing array of biblical manuscripts from both the Old and New Testament. In fact, the number of existing biblical manuscripts dramatically outdistances the existing fragments of any other ancient literature. By comparing text with text, the textual critic can confidently determine what the original prophetic / apostolic inspired writing contain.

Although existing copies of the main, ancient Hebrew text (Masoretic) date back only to the tenth century A.D., two other important lines of textual evidence bolster the confidence of textual critics that they have reclaimed the originals. First, the tenth century A.D. Hebrew Old Testament can be compared to the Greek translation called the Septuagint or LXX (written ca. 200-150 B.C.; the oldest existing manuscripts date to ca. A.D. 325). There is amazing consistency between the two, which speaks of the accuracy in copying the Hebrew text for centuries. Second, the discovery of the Dead Sea Scrolls in 1947-1956 (manuscripts that are dated ca. 200-100 B.C.) proved to be monumentally important. After comparing the earlier Hebrew texts with the later ones, only a few slight variants were discovered, none of which changed the meaning of any passage. Although the Old Testament has been translated and copied for centuries, the latest version was essentially the same as the earlier ones. Every translation is at many points a trade-off between literal precision and readability, between *formal equivalence* in expression and *functional equivalence* in communication. Within this framework we have to examine the LXX translation if it is literal as possible, while maintaining clarity of expression and literary excellence, as far as grammar and syntax allow. If it's not, that means that the scribes intervene subjectively into the sacred text.

Keywords: *Masoretic Hebrew text; Dead Sea scrolls; textual criticism; scribes; manuscript variations.*

Prolegomene

Potrivit tradiției iudaice, Pentateuhul este „Legea scrisă” (*Tora șebiketav*), inspirată de Dumnezeu direct lui Moise, prorocul despre care Osea

spune că Dumnezeu, prin acesta, l-a păzit pe Israel (12, 13). Urcându-se pe Muntele Sinai – muntele cel sfânt al lui Dumnezeu (*El Şaddai*), asociat cu anumite formațiuni muntoase din zona sudică a Peninsulei Sinai, Moise primește Tora rezumată sub forma celor zece porunci scrise cu Degetul lui Dumnezeu¹ (*Ieşirea* 31, 18). Legea scrisă (*Tora şebiketav*) alături de Legea orală (*Tora şebeal pe*), luate împreună, constituie izvorul întregii legislații evreiești (Losch 2014: 341-347) (*Levitic* 26, 46). Verbul *katavati* כָּתַבְתִּי (de la rădăcina *kātav*), folosit în general pentru scrierea unui document sau a unui edict, mai putea însemna și „semn, marcaj, tatuaj” (*Levitic* 19, 28). Din punct de vedere filologic, acest verb *kātav* se folosește atât pentru tablele legii, scrise de Dumnezeu Însuși, cât și pentru blestemul scris de Moise contra amaleciților (*Ieşirea* 17, 14), pentru Cartea Legământului, scrisă de același Moise (*Ieşirea* 24, 4), pentru legislația de pe Sinai (*Ieşirea* 34, 27), pentru itinerariul prin pustie (*Numeri* 33, 2) sau ultima cântare a lui Moise (*Deuteronom* 31, 22-24) (Harris 1980: 154). Nu putem afirma cu precizie dacă „scrierea” *kātav* lui Dumnezeu se referă la actul lingvistic ebraic în sine, sau pur și simplu se are în vedere acțiunea cioplirii, efectuată de Moise, ca fiind un „semn” revelat.

Interesantă este, în acest context al discuției, perspectiva istoricului evreu Iosif Flaviu, care spune că întreg poporul iudeu a auzit poruncile pe care Dumnezeu le-a rostit lui Moise, acesta din urmă cioplindu-le, cu siguranță, în limba ebraică, pe cele două table de piatră. Tot acest autor spune că Moise a așternut în scris toate poruncile pe care le-a primit cu timpul din partea Domnului (Flaviu 2002: 141), în felul acesta a luat naștere prototipul Pentateuhului ebraic².

¹ La o lectură literală, expresia aceasta enigmatică: כָּתַבְתִּי בְּאֶצְבָּע אֶלְהִים „scrise cu degetul lui Dumnezeu”, face să se creadă că Moise a primit din Cer două table de piatră scrise deja de Dumnezeu. Lucrurile sunt puțin mai nuanțate. Spune Fer. Augustin că Noul Testament identifică acest deget al lui Dumnezeu ca fiind de fapt o exprimare pentru lucrarea Sfântului Duh (*Mt* 12, 28; *Lc* 11, 20). Cum Duhul Sfânt este imaterial, iar tablele materiale, rezultă că avem de-a face cu ceea ce în Ortodoxie se numește „principiul sinergiei”, adică conlucrarea omului cu Dumnezeu despre care amintește și Sf. Pavel (*1Cor* 3, 9). Practic, Moise cioplește poruncile sub forma celor 10 porunci clasice numite Decalog, întregul proces realizându-se prin inspirația și atenta purtare de grijă a Duhului lui Dumnezeu, după cum spune și textul din *Iş* 34, 1: „*Zis-a Domnul către Moise: Cioplește două table de piatră, ca și cele dintâi, și suie-te la Mine în munte*”. Prin extensie, putem presupune și faptul că Moise doar cioplește pietrele pregătind materialul brut, iar Dumnezeu prin Duhul Său le umple de conținut – însă și în cazul acesta avem de-a face tot cu tainica conlucrare a omului cu Dumnezeu. Întocmai ca și în cazul realizării minunilor eclatante din *Iş* 8, 19, unde se spune că lucrarea lui Moise a fost realizată cu „degetul lui Dumnezeu”. Exegeza rabinică spune că în fundalul acestei expresii se ascunde o imagerie mitologică și politică a culturii Orientului Apropiat Antic: zeii înscriau destinul oamenilor în piatră, patronii înscriau și ei destinul sclavilor lor tot în pietre. (Lienhard & Rombs 2001: 162; Alter 2019: 338).

² Critica textuală biblică, în special prin vocea lui Julius Wellhausen, atacă paternitatea mozaică a Pentateuhului. El a lansat pe piața ideilor așa-numita „teoria documentelor”, care a fost mai apoi asimilată de majoritatea cercetătorilor. Cercetarea modernă, pe baza Teoriei Documentelor (J, E, D, P), afirmă că dezvoltarea Legii sub forma corpusului întreg de porunci și legi se petrece cu mult timp după activitatea lui Moise. Poporul din vremea lui Moise nu a trăit sub imperiul sutelor de legi și porunci așa cum le știm noi astăzi, profeții nu au făcut referință la ele (în acuzațiile și instrucțiunile lor nu au făcut trimitere exactă către vreun corp de legi mozaice existente). Materialul de legi, în forma în care îl cunoaștem azi, nu a devenit parte intrinsecă a literaturii profetice decât doar în perioada de vârf a deuteronomistului (sec. VII î.Hr.), după cum apare în

Scrierea incipientă în Israelul antic, conform dovezilor arheologice (ciopliri în stâncă, în pietre, în pereții mormintelor etc.), poate fi cuprinsă între intervalul secolelor IX-VI î.Hr. Din păcate, nu s-a găsit decât narațiunea despre profetul Balaam (*Numeri* 22-23), scrisă într-un dialect local, pe pereții altarului din Tell Deir' Alla, la est de Iordan, aparținând secolului VIII î.Hr. (Gemeren 1996: 1287; Rendsburg 2019: 54-71).

Limba ebraică face parte din familia limbilor semitice aparținătoare zonei Orientului Apropiat, această partitură lingvistică este caracterizată de rădăcini trilaterale ale cuvintelor (trei consoane), de absența timpurilor verbale, de sintaxă paratactică (relația logică între cuvinte sau fraze este adesea simplificată prin intermediul juxtapunerii, nu printr-o clară structură sintactică precum întâlnim în cazul limbii grecești (Bergsma & Pitre 2018: 33)). Deoarece ebraica antică nu folosea sistemul vocalic, era imposibilă o hermeneutică a textului sacru în absența unei tradiții orale, promovată în special de către preoți și cărturari.

Limba ebraică și influența exilului babilonian

O radicală schimbare lingvistică se petrece cu populația iudaică atunci când este deportată în Babilon (587 î.Hr.). Locuind acolo ca sclavi, au adoptat limba aramaică (o limbă de circulație universală a perioadei respective), ea este limba mamă a limbii antice Aram (limba siriacă modernă) și intră în strânsă relație cu limba ebraică. Nu doar că au preluat limba aramaică în vorbirea lor curentă, însă evreii au adoptat și grafia aramaică ce continuă să se folosească pentru edițiile printate de astăzi ale textului sacru ebraic. Scrierea antică paleo-ebraică, găsită inscripționată la situl arheologic din Tel Dan Stele, diferă serios de grafia ebraică a textului biblic (Goodsell 2016; Amariel 2016; Cross 1952). Textele sacre timpurii erau scrise, cel mai probabil, cu caractere proto-canaanite sau paleo-ebraice (cel mai timpuriu exemplu biblic de grafie veche apare pe niște amulete din argint, datate arheologic în jurul secolului VII î.Hr., conținând binecuvântarea lui Moise din *Numeri* 6, 24-26 (Barkay 1989: 37-76)). Trecerea de la scrierea paleo-ebraică la cea pătrătoasă (specifică limbii aramaice) s-a petrecut, probabil, undeva între secolele V-III î.Hr., fără să știm cu siguranță dacă evreii au folosit, sau nu, scrierea cu spațiere între cuvinte, în acea perioadă (scrisorile aramaice vechi prezintă spațiere între cuvinte, spre o mai ușoară recunoaștere a lor (Kaiser Jr 2009: 48)).

De asemenea, conform descoperirilor de la Marea Moartă, s-au găsit 12 fragmente de texte biblice scrise cu grafia paleo-ebraică, dar s-au găsit și manuscrise a căror tetragramă (YHWH – numele ebraic nerostit al lui Dumnezeu) conținea intenționat grafia ebraică veche (Tov 2001: 220). Cercetătorii recunosc o distincție evidentă între ebraica biblică clasică și ebraica biblică târzie. Prima este o formă pre-exilică, cea din urmă a acumulat multe influențe aramaice, ca urmare a experienței exilului babilonian. Un foarte bun exemplu, în acest sens, se poate vedea la structura cărților *Facerea – Regi*

cărțile lui Ieremia și Iezechiel. Cercetătorul E. Nielsen afirmă cu emfază că legea mozaică în toată complexitatea ei nu este primită de Moise pe Sinai, deoarece Codul Legământului (E) respectiv Codul Legii (J) sunt imposibile de asociat cu perioada exodului mozaic. (Nielsen 1982: 88-89; Vermeylen 1981: 324).

(forma clasică) și la cartea *Cronicilor* (forma târzie). De asemenea, porțiuni din cărțile *Daniel* și *Ezdra*, și probabil întreaga carte *Tobit*, au fost original scrise în aramaică. În ceea ce privește cărțile deuterocanonice *Înțelepciunea lui Solomon* și *2 Macabei* se pare că au fost scrise original în limba greacă. Toate celelalte cărți ale Vechiului Testament au fost scrise în limba ebraică.

Considerații filologice amănunțite se pot face asupra limbii ebraice doar dacă delimităm limba sacră de perioada sa de dinaintea evenimentului Babilon și de după acesta (Cojan 2018: 89-117). Procedeu acesta metodologic reclamă diacronia / sincronia limbii, augmentată de potențiala sa energie creatoare. Limba ebraică nu este doar un simplu instrument de vorbire aparținător unui popor antic circumscris bazinului mesopotamian, după cum susțin unii bibliști (Römer et alii. ²2009: 42-50), ci limba este o realitate vie, creatoare, specifică spiritului poporului ales (Humboldt). Ferdinand de Saussure, continuând cercetarea energiei creatoare a limbii, promovată de W. von Humboldt³, care și el se inspiră din Aristotel, amintea despre cele două niveluri ale limbajului uman (care se aplică și limbii ebraice): vorbire și limbă, construind astfel sistemul de semne. Totuși, perspectiva aceasta este incompletă. Contribuția inegalabilului lingvist român Coșeriu a fost crucială: el spune că limbajul este și semn, și energie creatoare în același timp (se împacă astfel viziunea lui Aristotel, care este statică, cu viziunea lui Heraclit, care este dinamică). El

³ Scrierile lui Humboldt despre limbaj sunt circumscrise vectorial, progresiv, el nu emite abordări exhaustive, ci caută mereu să adâncească subiectul cu fiecare reabordare. Ipoteza pivot a demersului său științific este ideea unui caracter *energetic* al limbajului uman, această dimensiune face din orice limbă o forță creatoare mereu vivificatoare, în continuă schimbare și îmbunătățire. Spre deosebire de Bacon sau Leibnitz, care vorbeau despre universalul limbajului și al gramaticii, Humboldt, asemenea lui Herder, a centrat atenția pe limbă, spunând că fiecare popor își oglindește ceva din specificul său, prin intermediul limbii, situându-se astfel la pol opus cu neogramaticii care susțineau strict pragmatismul și formalismul limbii, exceptând cu obstinație lexicul și semantica. Putem intui că Humboldt se inspiră din Aristotel și Xenofon, el înțelege că limba nu este o realitate materialistică, ci un organ viu al spiritului uman. Esența limbajului trebuie să depindă asimptotic de energia creatoare a minții umane, care, în progresia ei istorică, tinde cu variabilele sale spre infinit. Terenul fertil al limbajului uman poate da roade nesfârșite de particularități lingvistice, adiacente fiecărei comunități socio-culturale în parte. Platon spunea că activitatea noetică este o convorbire fără glas a sufletului cu sine însuși, limbajul nu se poate înscrie decât doar pe această direcție meditativă, generatoare de realități anterioare și posterioare limbii literare. Humboldt explică limpede motivul pentru care limbajul este cu mult mai presus decât un obiect ce funcționează într-un cadru preconceptual al vieții. Limbajul nu este o unealtă preconceptuală, apriorică, ci se reîmprospătează de fiecare dată în actul propriu-zis al vorbirii. Drept consecință, rostirea constituie puterea creatoare a vieții umane. În absența limbajului, spune marele iluminist german, nu poate exista specia umană, această axiomă implică flexibilitate în deschiderea noastră față de viitor. Practic, limba nu mai este un obiect eclatant care, odată descoperit, întreține matricea apriorică a actului vorbirii, ci o *energie* creatoare la care participi cu toată ființa ta atât personal, cât și comunitar, putând oricând să ajustezi constantele fundamentale ale limbajului. Nimic nu este fixat în limbaj, totul este flexibil. Ne putem aștepta la diverse surprize. Concepția noastră despre limbaj este fundamentală pentru înțelegerea lumii și a vieții umane: dorim să descoperim un cadru pre-existent, în interiorul căruia să comunicăm între noi, sau pur și simplu creăm noi acel cadru al relațiilor dialogice, înțelegând lumea ca un mediu deschis, creativ și comunal? Gândirea limbajului optează pentru cel de-al doilea palier. Această atitudine face ca moștenirea humboldtiană să fie una de-o valoare perenă. (Taylor 2016).

depășește astfel structuralismul limitat al neogramaticilor, în viziunea coșeriană saussurianismul și humboldtianismul se îmbină spectaculos. La Coșeriu, întâlnim o sinteză filozofică și teologică a cunoașterii limbii, aceasta deoarece lingvistica este o știință a culturii. Deoarece limbajul reprezintă o creație spirituală a omului, instrumentul cel mai adecvat de abordare este unul filozofico-teologic (Humboldt 2008: 79-100; de Saussure 1916: 32; Coșeriu 1999: 27; Coșeriu 2011: 49-58; Munteanu 2005: 34-38; Munteanu 2012: 7-13; Frâncu 2016: 13-48). Această abordare este o sinteză a fenomenologiei lui Gadamer, care susținea faptul că efortul creator continuu al omului de precizare și reprecizare a conceptelor și a sensurilor aferente, a dus la transpunerea în cuvânt a conținutului înțelegerii – rodul întregului demers fiind însăși limba aflată în continuă schimbare, adaptare, maturizare⁴.

Evoluția aceasta internă creatoare a limbii, prin contactul ei cu mediul cultural înconjurător, recunoscută de marii lingviști ai secolului trecut, se vede foarte limpede și în cazul limbii ebraice, numai dacă operăm cu delimitarea istorică a evenimentului exilului. Cele 4 tipuri de cauze ale schimbărilor lingvistice (cauza eficientă, cauza materială, cauza formală și cauza finală), definite de Aristotel și actualizate de Coșeriu, ar putea fi aplicate și specificului limbii ebraice biblice, însă această cercetare nu face obiectul studiului de față.

O caracteristică aparte a limbilor biblice originale (ebraica, aramaica și greaca), prin care ele se deosebesc de toate celelalte limbi, este faptul că logosul textului sacru depășește cadrul strict al unui sistem de semne exterioare, definit în termeni de semnificat – semnificant, care este doar o umbră a realității exprimate (Derrida 2009: 40). Cuvântul revelat aparține unei dimensiuni metafizice a limbajului, el este toposul prin excelență unde existența umană se constituie teandric. Omul se poate raporta la acest limbaj revelat în maniere diferite de înțelegere a acestuia – nu antagonic – ci complementar. În viziunea retrospectivă, limbajul biblic apare precum un sistem de semne ce împlinește

⁴ Celebru gânditor german al secolului trecut, H.Gadamer, cunoscut pentru revoluționarul său proiect de hermeneutică a științelor spiritului, a readus în dezbatere, în cele mai autentice tradiții kantiene, rațiunea pură ca fiind instanța gnoseologică supremă. Cunoașterea umană are o hermeneutică aparte: cunoaștem prin ceea ce există pur și simplu (*das Seiende*), însă ne bazăm pe o condiție apriorică a cunoașterii, pe o pre-cunoaștere (*Vorwissen*), care rezultă din orientarea spiritului uman înspre dimensiunea limbajului. De aici rezultă locul central ocupat în hermeneutica gadameriană de fenomenul limbajului și de implicațiile sale ontologice, gnoseologice și metafizice. Profesorul E. Munteanu, interpretându-l pe Gadamer, spune că orice interpretare a lumii este precedată de existența unui ansamblu semantic (*Sinnanlagen*), supus unei permanente revizuirii și reconstrucții. În cazul limbii ebraice, caracterul circular și gradual al actului de înțelegere al lumii se reflectă semantic foarte explicit după perioada babiloniană: ebraica arhaică era dominată de un vocabular bogat în ceea ce privește descrierea condițiilor agrare, pastorale, geografice sau atmosferice. Abia după experiența exilului, și mai cu seamă prin contribuțiile rabinilor antici târzii și medievali, limba ebraică începe firav să articuleze unele terminologii filozofice sau științifice, potrivit evoluției cunoașterii umane. Istoria neîntreruptă de aproape 3000 de ani a limbii ebraice, cu înlocuirea ei de către limba aramaică în secolul II î.Hr., cultivată mai apoi de evrei, la serviciile cultice, de-a lungul perioadei medievale atât în Palestina, cât și în diaspora, dezvoltată mai apoi în cadrele așa-numitei ebraice moderne (dialectul ivrit), augmentată la sfârșitul secolului al XIX-lea în cheia renașterii naționale și declarată limbă oficială a Statului Israel, nou înființat, în anul 1948, tocmai despre această hermeneutică gadameriană a dezvoltării semantice a cunoașterii umane ne vorbește. (Gadamer 2001: 287-353; Hadas-Lebel 2017: 46-53).

funcția unui inventar de forme ce servesc la instrumentarea exprimării, conform paradigmei saussuriene. În viziune prospectivă, în care persoana umană este orientată înspre existența sa eshatologică, nivel ce transcede granițele istoriei, limbajul biblic devine experiență unificatoare a umanității restaurate în (prin) Logos. Persoana și cuvântul se află într-un raport de simfonie, în care fiecare ipostas se definește prin celălalt (Mosès 2003: 151-153).

Însuși actul de creație este ancorat în Logos, cuvântul ebraic *rešit* – „începutul” desemnează Înțelepciunea care a prezidat la crearea lumii, dar acest cuvânt semnifică și dimensiunea de verb. Prin Verb a creat Dumnezeu cerurile și pământul (*Berešit bara Elohim*), verbul *bara* fiind începutul creației (*Facerea* 1, 1) (Cooper 2001: 125-139). Dacă Logosul este deci Persoană dumnezeiască veșnică și creația își are originea în El, cauza limbajului este una divină, creația se realizează prin rostire („*A zis Dumnezeu să fie*”). Exteriorizarea Logosului printr-un act creativ se realizează fără vreo diminuare a persoanei creatoare, neepuizarea cuvântului, prin avansarea conceptului de *logoi* seminali, sau paradigme divine, exprimă o anumită rațiune a limbajului în sine (Chirilă 2004: 5-7). Cuvântul lui Dumnezeu este o entitate reală, existând lângă Dumnezeu (*Pilde* 1, 20-30; 8, 22-30). Întreaga idee de revelație, în Vechiul Testament, este determinată de analogia cuvântului emis și receptat, o distincție clară între ideea de revelație ca viziune, prezervând astfel distanța ontologică dintre Dumnezeu și om. Pentru evrei, cuvântul odată emis are valabilitate și durabilitate, spre exemplu o binecuvântare rostită își exercită în continuare influența, de asemenea și blestemul, tocmai de aceea, în mediile iudaice, cuvântului i se conferă o existență proprie (Dodd 1968: 263-264). Este de la sine înțeles de ce energia limbajului biblic transfigurează capacitățile creatoare și restauratoare ale subiectului uman, fiindcă își are rădăcina în transcendent. Posibilitățile creatoare ale unui limbaj de inspirație divină devin astfel inepuizabile, de aceea cazul limbii ebraice, cu o istorie milenară, rămâne un model suprem de cunoaștere a spiritului.

Dimensiunea filologică a textului biblic ebraic clasic (breviar)

Ebraica anterioară exilului (sec. VI î.Hr.), numită și ebraica clasică, se reflectă în bogăția vocabularului privitor la condițiile geografice sau atmosferice (întâlnim 10 nume diferite pentru deșert; 20 de cuvinte pentru plantele cu spini; o denumire diferită pentru fiecare tip de ploaie; mai mulți termeni pentru nori, izvoare sau puțuri; există denumiri pentru 5 varietăți de lăcuste etc (Hadas-Lebel 2017: 46-47)). Domeniul sentimentelor religioase și morale este la fel de fertil, există mai mulți termeni pentru exprimarea iertării păcatelor, pentru lauda adusă lui Dumnezeu sau pentru preceptele divine (toate sintetizate magistral în *Psalmul* 119⁵). Întocmai limbilor sale surori, ebraica are rădăcinile

⁵ În ceea ce privește tema teologiei numelor lui Dumnezeu, paleta semantică este deosebit de largă: *’el* „Dumnezeul Vechiului Testament”; *Elohim* „dumnezeirea”; *Elyōn* „Cel Preainalt”; *YHWH* „Domnul existent”; *’el ’olām* „Dumnezeul cel veșnic”; *’el ro’i* „Dumnezeul vederii”; *’el šadday* „Dumnezeul câmpului”; *YHWH ’Ehād* „Domnul unic”; *YHWH Qādōš* „Domnul sfânt”; *’Izzūz* „tare”; *’Abir* „viguros”; *gibbōr* „cel tare”; *YHWH Ṭebā’ot* „Domnul Savaot”; *’Adōn* „Stăpân”; *Mélek* „Împărat”; *Ṭaddīq* „Drept, Judecător” etc. Vocabularul ebraic pentru desemnarea termenului de „păcat” este și el destul de stufos, termenii au la baza lor un puternic construct

cuvintelor formate în general din trei consoane, nu este însă și cazul substantivelor arhaice ce denumesc gradele de rudenie, care se regăsesc uneori doar în două consoane: *'av* („tată”); *'em* („mamă”); *ben* („fiu”); *'ah* („frate”) etc. Ebraica postexilică introduce infinitive vechi, cu trei consoane, care aveau o singură vocală sub prima consoană. Întrucât vocala ajutătoare este *segol*, substantivele formate s-au numit *segolate*: de la arhaicul *malakh* s-a format substantivul *segolat melekh*, care înseamnă „rege, domn”; de la infinitivul *safar* a derivat substantivul *sefer*, care înseamnă „carte”. Cuvintele care au patru sau cinci litere radicale, de exemplu *barzel* – „fier” sau *țefarde'a* – „broască”, se presupune că sunt împrumuturi lingvistice din bazinul lexical mesopotamian antic. Mai adăugăm doar faptul că substantivele terminate în *-ut* și *-it* sunt întotdeauna la genul feminin, iar declinare nu avem în limba ebraică (totuși, când un cuvânt este regent pentru altul, suferă unele modificări fonetice (Semen 2012: 61)).

În ceea ce privește verbul, în ebraica preexilică nu se poate discuta de timpuri verbale, ci doar despre moduri (singurele existente sunt infinitivul, participiul și imperativul). În locul timpurilor verbale, în ebraica veche, se poate discuta mai degrabă despre aspecte: este de un aspect secundar dacă o acțiune este anterioară sau posterioară alteia, ci atenția cade asupra împlinirii respectiv neîmplinirii ei (timpul narațiunii, ca perfectul simplu, la noi). Conjugările oferă posibilitatea de a exprima idei diferite, pornind de la aceeași rădăcină: forma *qal* simplă și pasivul ei *nif'al*; o formă intensivă *pi'el* și pasivul ei *pu'al*; o formă factitivă *hif'il* și pasivul ei *hof'al*; o formă reflexivă sau reciprocă *hitpa'el*⁶. Participiul este un fel de adjectiv și se acordă în gen și număr cu substantivul (Hadas-Lebel 2017: 58-60; Cornițescu & Abrudan 2002: 85-90; Crow & Tatu 2001: 115-166).

Totuși, textele biblice scrise înainte de exil au un lexic mai restrâns decât textele autorilor de după perioada exilului babilonian, în urma acestei cotituri istorice, ebraica se dezvoltă lingvistic și semantic, ca urmare a contactului ei cu limba aramaică. Textul biblic din *Judecători* 12, 5-6 ne vorbește despre o posibilă existență a unor dialecte diferite între iudeii din Nord și cei din Sud. Efraimiții nu puteau să pronunțe sunetul „ș”; de aceea, cuvântul *șibbolet* a fost mereu un test al identității lor dialectale, cu variațiile de rigoare⁷. De asemenea,

interuman: *hattā'ā* „păcat”; *țaddiq / raša'* „drept / rău”; *'āwōn* „ticăloșie”; *peša'* „răzvrătire”; *șohād* „corupție, mită”; *hattā't* „jertfă de ispășire a păcatului”; *'wh* „a răstălmăci”; *șāgāh* „îndepărtarea de calea ce bună”; *rasa* „răutate”; *'amal* „pagubă produsă cuiva”. În ceea ce privește închinarea, sau lauda, adusă lui Dumnezeu, din pricina cantității lingvistice imense, vom sublinia doar cele mai importante morfeme: *nbt* „acceptarea unui act de milă”; *hnn* „invocarea unui act de milă, prin rugăciune”; *syh* „a medita”; *șrt* „a sluji”; *psl* „imagine cultică”; *hll* „a lăuda”; *qnh* „plângere” etc. (Broșteanu 2005: 123-161; Prilipeanu 2014: 317-335; Léon-Dufour 2001: 512; Ryken 2014: 728; Douglas 2015: 1151; Van Gemeren 1996: 752; Brown 1907: 237; Botterweck & Ringgren 1978: 404-408; Harris 1999: 298).

⁶ De exemplu, verbul *ra'ah* – „a vedea” are la forma verbală *nif'al* sensul de „a părea, a apărea”; la forma *hif'il* are sensul de „a arăta, a fi arătat”; la *hitpa'el* – „a se revedea”. Nu are, în schimb, conjugare la formele *pi'el* sau *pu'al* – sunt efectiv rare verbele care se folosesc la toate cele șapte forme.

⁷ „Pronunția unor consoane era diferită în limbile semitice înrudite din Orientul Apropiat antic. În cazul uneia dintre aceste diferențe, consoana ebraică *shin* (ș) combină două consoane din ugaritică (*sh* și *th*). Astfel, cuvântul ebraic pentru „trei”, *shalosh*, în ugaritică este *thalath*, iar în

ebraica preexilică era amprentată de unele variante ortografice, în special pentru cuvinte care încep cu o siflantă: *śahaq* (cu litera śin) / *ṭahaq* (cu litera ṭade), care înseamnă „a râde”; *ṭa’aq* (cu litera ṭade) / *za’aq* (cu litera zayin), care înseamnă „a striga”. Această realitate lingvistică reflectă libertatea ortografică a unei limbi ce încă nu se supunea unor reguli fixe. În același mod se pot reflecta diferențele reale de pronunție specifice unor anumite regiuni (Hadas-Lebel 2017: 50).

Această ebraică biblică preexilică, după căderea Samariei (721 î.Hr.) și amestecarea populației indigene cu o populație vorbitoare de limbă aramaică, va ajunge în contact lingvistic cu limba aramaică. Odată cu exilul în Babilon, ebraica va fi și mai mult în contact cu ea. Limba aramaică păstra, în lexicul ei, vechiul fond comun akkadian sau asiro-babilonian, care asimilase unele elemente lingvistice sumeriene, influențând astfel și semantica limbii ebraice. Anumiți termeni sau anumite expresii prezente în cuprinsul Vechiului Testament sunt foarte asemănătoare cu vocabularul limbilor semitice (Booth 1942: 107-108; Ringgren 1986: 140; Otto 2015: 500-501) (akkadiană, ugaritică⁸, arabă, feniciană, aramaică etc).

Specialiștii textului ebraic consideră fragmentele din *Ieșirea* 15; *Deuteronom* 32; *Judecători* 5; *Isaia* 40-55 ca fiind texte ce dezvăluie o sintaxă ebraică arhaică (forme verbale cu prefixe scurte – conjuncția „-w”; forme verbale cu prefixe lungi – *yaqtulu*; propoziții relative asintetice – lipsa subordonării față de precedenta afirmație; existența pronumelui relativ timpuriu etc.), așadar pericope preexilice (Smith 1999: 278-332; Bloch 2012: 4-6). Deoarece ebraica arhaică nu reprezenta un stadiu încrămășat în norme ale limbii, în planul sintaxei, acordul verbului se făcea când cu ansamblul subiectelor, când cu subiectul cel mai apropiat; când cu sensul de plural al unui colectiv (*am* – „popor”), când cu singularul lui aparent. Fără îndoială că noțiunea de gramatică normativă era cu totul străină acestei limbi arhaice, variațiile gramaticale au putut coexista în sintonie cu variațiile de vocabular. Mai târziu, după momentul exilului, reglementările gramaticale ale limbii ebraice aveau să tindă spre sărăcirea unui vocabular bogat în procedee diferite, totul cu prețul încadrării în norme (Hadas-Lebel 2017: 55).

Limba ebraică postexilică aduce odată cu ea alterarea purității originale a limbii, cu timpul este înlocuită, în vorbirea curentă, de limba aramaică. Gramatica ebraice postexilice datorează multe din inovațiile sale contactului cu aramaica (folosirea particulei *še* este un exemplu evident, ea acoperă toate întrebunțările particulei aramaice *dī*). Cărțile Ezdra și Neemia sunt cele mai

aramaică este *talat*. Mai semnificativ este faptul că și limba amonită prezintă varianta consoanei *th*”. (Walton 2016: 285)

⁸ De exemplu, Ugaritul (Raș Șamra) era un port din N-V Siriei antice cu deschidere spre Marea Mediterană, înfloritor prin cultura sa. Odată cu exploziile arheologice ale secolului trecut, cercetătorii textului sacru au dobândit accesul la un corpus de texte cuprinzător în relația sa cu scrierile Vechiului Testament (precum textele cuneiforme din Raș Șamra, pe lângă multe altele). De aceea, există multă informație istorică și literară care, dacă se leagă de cultura revelată a Vechiului Testament, se poate facilita o înțelegere mai amplă legată de unele practici comune ale civilizațiilor ce înconjurau Israelul, cu care la un moment dat în istorie și poporul ales a intrat în contact. (Iatan 2011: 23).

afectate de influența aramaică, iar pericope ca *Ezdra* 4, 8 – 6, 18; 7, 12-26; *Daniel* 2, 4 – 7, 28 sunt în întregime redactate în aramaică. Schimbările se petrec și în domeniul sintaxei: modificarea ordinii cuvintelor, numeralul este pus sistematic după substantivul pe care îl însoțește etc. Cartea lui Iov este plină de termeni specifici aramaici, ceea ce a făcut să planeze asupra ei bănuiala că ar fi fost scrisă original în aramaică (Hadas-Lebel 2017: 71-73). Ebraica rămâne strict o limbă a cultului iudeu și a literaturii iudaice religioase, primește, în special, doar o dimensiune liturgică. Acest fapt a dus la dispariția limbii din vorbirea cotidiană, de aceea au apărut, la sinagogi, targumele aramaice (traduceri ale textului sacru), însoțite de glose marginale și explicații pe cale orală. Mai apoi, toate explicațiile orale au fost fixate în scris, în Talmud: *Mișna*⁹ (sec. II d.Hr.) și *Ghemara* ierusalimiteană respectiv babiloniană (sec. IV-VI d.Hr.). Devine în sec. I î.Hr. părăsită definitiv, sub forma ei arhaică, și modificată într-o așa-numită ebraică mișnaică, o compoziție lingvistică împesăritată cu multe împrumuturi aramaice, greci și latine, la care se adaugă unele particularități morfologice (Chabot 1881: 1-13; Joüon 1947: 3-9). O cauză externă a schimbărilor lingvistice este alimentată de către contactul lingvistic, vorbitorii care sunt fluenti în mai mult decât o singură limbă, transferă caracteristicile proprii unei limbi către cealaltă limbă. Bilingvismul sau multilingvismul declanșează reanalizarea unor forme native, în baza unor caracteristici comune cu limba de contact. Acest mecanism extern al schimbării, care reflectă interacțiuni istorice cu alte comunități lingvistice, are implicație serioasă în ceea ce putem numi diacronia unei limbi. Așa s-au petrecut lucrurile cu evreii cucerii de babilonieni (ebraica devine invadată de vocabularul aramaic), sau, în timpurile mai recente, cu influxul vocabularului francez în limba engleză, după cucerirea normandă, sau cu influxul vocabularului american în teritoriile cucerite politic în întreaga lume (Hendel & Joosten 2018: 12-13). Așa se face că, după perioada exilului, în limba ebraică pătrund termeni străini care cu timpul își găsesc locul în vorbirea curentă. Numele asiobabiloniene ale lunilor (*Nisan, Siwan, Tevet, Adar* – în cartea *Estera*; *Kislew*,

⁹ Cele mai vechi coduri legislative rabinice au fost compilate de tanaïmi în primele două secole ale erei noastre și împărțite în două categorii: *Midraș* (legile deduse din exegeza rabinică) și *Mișna* (adică învățătura propriu-zisă. Înființarea Academiei din Yabne, de după fatidicul an 70, de către Rabinul ben Zakkai, își propunea să conserve tradiția liberală a Legii orale, emițând legi pentru supraviețuirea evreilor din lumea largă. Exact după această perioadă ia naștere literatura rabinică în forma în care o cunoaștem azi, ea conținând diverse colecții extensive ce au venit, prin timp, prin intermediul unui proces oral de secole. După cum am mai spus, literatura rabinică acoperă următoarele domenii: *Mișna* (a cărei redactare finală se încheie în anul 200 d.Hr., conținând colecția de legi și regulamente ale Vechiului Testament); *Tosefta* (se definitivează în jurul anului 500 d.Hr., având aceeași divizare ca și *Mișna*, cuprinzând ziceri ale rabinilor din perioada Tannaim, și care nu sunt cuprinse în *Mișna*); *Talmud* (după perioada Tannaim – 200 d.Hr. apare necesitatea interpretării *Mișnei*, concretizată sub forma a două mari ediții: Talmudul Palestinian și Talmudul Babilonian, ambele însumând o perioadă de timp cuprinsă între secolele VI-VIII d.Hr.); *Midrașim* (o colecție de comentarii antice rabinice la întreg Vechiul Testament, care se foloseau la sinagogă, cele mai vechi fiind *Mekilta, Sifre, Sifra* la cărțile Exod, Levitic, Numeri și Deuteronom); *Targum* (traducerea în aramaică a unor părți vechitamentare aparținând perioadei intertestamentare și descoperite la Marea Moartă). (Wigoder 2016: 393; Dimont 2004: 175; Jagersma 1985: 6-7; Weinfeld 2004: 47-49).

Șevat – la profetul Zaharia; *Elul* în cartea lui Neemia); cuvinte provenite din limba akkadiană (*șuq* – „stradă”; *zeman* – „timp”; *bira* – „cetate întărită” etc.); termeni administrativi de proveniență persană, întâlniți în cărțile *Estera*, *Ezdra*, *Neemia* și *Daniel* (de exemplu: *daat* – „lege”; *pitgam* – „decret, cuvânt”; *genez* – „tezaur”; *gizbar* – „trezorier”; *aharsdapan* – „satrap”; *pardes* – „grădină” etc.); etimoane grecești, pătrunse imediat după cuceririle lui Alexandru cel Mare și începerea elinizării regiunii (*kitharis* – „țiteră”; *psanterion* – „harfă”; *symphonia* „instrument muzical” se regăsește în cartea profetului Daniel; *apirion* – „lectică” în Cântarea Cântărilor (Hadas-Label 2017: 71-74) etc.), sunt dovezi filologice incontestabile ale versatilității culturale, politice și sociale ale vocabularului ebraic.

Originalele textului biblic ebraic, cunoscute sub denumirea de „autograf”, nu mai există, s-au pierdut cu timpul, au fost înghițite de istorie. Cele mai vechi copii ale originalului ebraic au fost descoperite la Marea Moartă (Qumran 1947¹⁰). Din punct de vedere filologic, sutele de manuscrise de la Qumran, toate fiind copii ale altor copii, sunt scrise, în marea lor majoritate, în limba ebraică veche. Textul Masoretic, pe care îl avem noi astăzi, se apropie lingvistic de aceste manuscrise doar în proporție de 35%. Alte texte biblice trădează un vocabular diferit față de ceea ce noi astăzi numim „text standard ebraic”, unele cuvinte corespund mai degrabă cu textul Septuagintei. De asemenea, sunt identificate de către specialiști și unele similitudini, într-un procent scăzut (aprox. 5%), cu textul Pentateuhului Samaritean. Un mare procentaj lingvistic, în schimb, este reprezentat de către construcțiile morfologice independente (cuvinte unice – *hapax*). Variantele diferite ale textului biblic îndeamnă spre o singură concluzie: biblioteca biblică de la Qumran¹¹ adăpostea o serie de manuscrise mult mai complexă decât s-a crezut inițial (Tov 2001: 89). Cercetători mai recentii au demonstrat faptul că ebraica manuscriselor de la Qumran a fost considerabil influențată de limba aramaică și că se aseamănă lingvistic cu ebraica biblică târzie, cu ebraica pre-samarinenilor și cu ebraica tanaiților. De asemenea, s-a dezbătut în lumea specialiștilor dimensiunea vernaculară a manuscriselor, iar din acest punct de vedere s-a propus teoria existenței unui dialect ebraic necunoscut. Alții, consideră cu scribii au încercat să folosească ebraica clasică în traduceri lor, însă au inserat involuntar și unele construcții specifice ebraicii curente, dând astfel naștere acelor forme lingvistice vernaculare prezente în grotelile de la Qumran. Limba diferitelor manuscrise nu se prezintă ca fiind un compozit monolit, ea diferă de la o copie la alta (se identifică atât influențe ale ebraicii tanaitice, cât și ale limbii vernaculare qumranite sau mișnaice – cazul copiei cărții profetului Isaia [1QIsa] (Fassberg 2012: 9-10; Segal 2007: 7-17; Tov 1985: 3-29; Tal 2019: 243-254)).

¹⁰ Descoperirile de la Marea Moartă (aprox. 900 de exemplare) cuprind scrieri biblice variate, de la texte apocrife, comentarii biblice și până la imne și creații cu specific poetico-religios. Manuscrisele de la Qumran, întocmai precum atestă majoritatea cercetătorilor, relevă una dintre cele mai neașteptate descoperiri ale secolului trecut. (Doroftei 2010: 161).

¹¹ Totuși, profesorul A. Negoită vede în manuscrisul 4Q dovada faptului că peșterile, nu bibliotecile personale ale esenienilor, au adăpostit în ascuns întregul tezaur. (Negoită 1962: 61).

Textul biblic ebraic recenzat prin contribuția masoreților

Textul Masoretic este ultima paradigmă a scripturii ebraice, aparținător perioadei istorice cuprinsă în intervalul de timp (sec. IX-XII d.Hr.), și care se păstrează până astăzi în edițiile critice. Denumirea se datorează învățaților evrei care au întocmit „Masora” („tradiția”), s-a vrut a fi un fel de aparat critic care să însoțească textul sacru original. Asemănarea masorei, în proporție de 60%, cu manuscrisele antice, descoperite la Marea Moartă, denotă faptul că Textul Masoretic reflectă o tradiție textuală veche, păstrată bine de-a lungul timpului (Mihăilă 2017: 40-41). În ceea ce privește munca lor, masoreții pot fi împărțiți în trei grupuri distincte: *soferim* sunt scribii care au copiat textul ebraic consonantic; *naqdanim* sunt gramaticienii responsabili de vocalizarea textului prin inserarea semnelor vocalice și *bale ha-massorah*, adică „magistrii Masorei”, masoreții care-au adunat toate informațiile necesare în aparatul masoretic (Barthélemy 1982: lxix-xcvii). Punctul forte al bibliei masoreților îl constituie precizia. Vocalizarea a contribuit la o pronunțare standardizată a cuvintelor și a prevenit, totodată, alterarea variantei consonantice în procesul transmiterii textuale. Masoreții au dovedit, prin această pioșenie a tradiției orale, fidelitate maximă față de textul sacru, recurgând la această procedură de nemodificare a textului dintr-o evlavie sinceră față de varianta proto-masoretică (Pentiu 2019: 95).

Până către anul 700 d.Hr. evreii foloseau în sinagogile lor, dar și pentru textele biblice destinate studiului individual, textul biblic sub formă de Codice. La origine, ebraica este o limbă consonantică, însă prin secolul al X-lea d.Hr. s-a simțit nevoia conceperii unor modalități de a nota vocalele, cu scopul de a nu se pierde tradiția citirii exacte a textului sacru (Kelley et alii. 1998: 16-19). În codex-urile iudaice, vocalele se indicau cu ajutorul unui sistem complex de puncte și liniuțe plasate deasupra și dedesubtul literelor (Barton 2021: 414-415). Aparatul paratextual, format cu timpul în jurul textului biblic, s-a numit „Masora mică”. Tradiția aceasta textuală indica locurile unde textul sacru era incert sau pasibil de citiri greșite, furnizând informații extra despre cuvintele neobișnuite întâlnite de către scrib, dar și mici procedee mnemotehnice menite a-l ajuta pe aghiograf să copieze textul cu acribie¹². Masora mică mai marchează, prin semnale grafice (prezența literei Q – „*qere - citit*”; K – „*ketib - scris*”), și acele porțiuni textuale unde se citește altceva decât în original, potrivit tradiției vocalizării. Scribul, astfel, nu va cădea în ispita tradiției orale de a corecta forma scrisă a textului biblic. Copistului i se atrage discret atenția asupra lor astfel încât păstrarea originalului să fie asigurată¹³. Există și o

¹² Un astfel de exemplu este lista de popoare pe care evreii trebuiau să le alunge din Canaan (*Facerea* 15, 19-21), ordinea numelor lor este mereu diferită în suma ocurențelor biblice (*Ieșirea* 3, 8; 13, 5; 23, 23; 33, 2; 34, 11; *Numeri* 13, 22; *Deuteronom* 7, 1; 20, 17; *Iosua* 3, 10; 9, 1; 11, 3; 12, 8; 24, 11; *Judecători* 3, 5; *Neemia* 9, 8). Pentru ca scribii, care scriau lista din memorie, să nu greșească, Masora mică oferea un *siman* („semn”). Acest semn nota prima literă a numelui fiecărui popor, dând naștere astfel unui acronim, el se verifica pentru a se asigura acuratețea. Același raționament precede și următoarelor texte din Pentateuh, care se referă la poziționarea numelui divin în sintaxa textului: *Facerea* 1, 11-12; *Deuteronom* 31, 3. (Würthwein 1995: 28-30).

¹³ Nu cunoaștem cu siguranță dacă textul scris era supus emendării spre a se armoniza cu tradiția orală de interpretare, cel mai probabil modificările se realizau în ambele direcții. Dacă diferențele

Masora mare, întâlnită pe marginile de sus și de jos ale paginii codicelui. Aceasta constă într-o evidențiere a elementelor gramaticale și lingvistice, într-un total al numărului de versete și de cuvinte, cât și alte detalii relevante pentru copierea textului biblic (Barton 2014: 417).

Un text masoretic medieval, de pildă, Codicele Alep, aparținând sec. al X-lea d.Hr., se aseamănă foarte mult cu o Biblie creștină plină de glose marginale: un text de bază înconjurat de comentarii. Acestea nu sunt de natură interpretativă, ci se concentrează pe particularitățile textuale, nu pe înțelesul lor. Codicele acesta este opera unor grupuri de masoreți faimoși din familia Ben Așer, scris în sec. VIII., în Tiberiada (lângă Marea Galileii). Se crede că această familie, alături de familia Ben Neftali, deși au păstrat diferite tradiții textuale, totuși ele reprezintă o singură tradiție, cu ușoare variații de text (s-au descoperit doar 8 minore variații între aceste două tradiții textuale, la nivel de frazeologie și vocalizare (Wegner 2006: 77-78)). Codicele de la Alep conține întreg Vechiul Testament, este definitivat, din perspectiva stabilirii masorei, în prima jumătate a sec. al X-lea de către scribul Aaron Ben Moise Ben Așer. Codicele Alep este considerat a fi cea mai veche copie a Bibliei ebraice, conține toate cele 24 de cărți ale Canonului de la Yavne, întreg vocalizat, accentuat și împodobit cu glose marginale aparținând tradiției tiberiane. Destinația codicelui era una strict liturgică, se folosea cu ocazia Sărbătorii Paștelui, a Săptămânilor și a Corturilor, excepție de la regulă făceau cercetătorii care puteau avea acces la codice, cu scopul de a-și limpezi unele variații textuale. Ediția sa în facsimil a fost publicată în anul 1976, acest codice stă la temelia edițiilor critice actuale ale Bibliei după Textul Ebraic (Würthwein 1995: 36; Goshen-Gottstein 1976; Goshen-Gottstein 1979: 148; Friedman 2012: 49-55). Începând cu anul 1995, cercetătorii de la *Hebrew University Bible* (HUB) au inițiat o ediție critică ce transpune Codicele ce la Alep, din care au apărut doar câteva volume până în prezent (*Isaia, Ieremia și Iezechiel*).

Codicele de la Cairo este cel mai vechi manuscris ce conține cărțile Profeților, redactat în anul 895 d.Hr. de către scribul Moise Ben Așer. A fost prezentat comunității caraiților din Ierusalim, însă în urma invaziei cruciaților din anul 1099 d.Hr. a ajuns la Cairo, rămânând acolo până astăzi. Cercetătorii spun că acest codice aparține tradiției masoretice aparținătoare familiei Ben Neftali, însă nu a fost scutit de unele polemici privind autenticitatea sa (Loewinger 1971; Lipschütz 1964: 6; Goshen-Gottstein 1963: 107).

Codicele de la Leningrad sau Sankt Petersburg, aparținând sec. al XI-lea, reprezintă tradiția textuală de la Tiberiada, datorită punctelor vocalice și notelor masoretice (Loewinger 1970). Acesta este o copie întreagă a Textului Masoretic, scris în Galileea în jurul anului 1009 d.Hr., și este prezervat în

erau mult prea mari, astfel încât discrepanța între scris și oral atinge anumite dogme, se elimină ambele, rezultând un text masoretic concesiv. Semnalele grafice ale masorei mici sunt de următoarea proveniență: note tiberiane (prezența lor se identifică prin cercuri mici deasupra lui K și cu note marginale indicând tradiția de citire Q); note palestiniene (adesea se întâlnesc note marginale simbolizate prin *zayin* și *nun* la finalul cuvântului; uneori se folosesc două puncte sau chiar un punct deasupra sau dedesubtul părții afectate K); note babiloniene (tradiția babiloniană are o mulțime de moduri grafice prin care semnalează diferențele textuale între tradiția orală Q și tradiția scrisă K, nu le vom enumera aici). (Barton 2014: 459-460; Freedman 1992: 24-25).

Librăria Națională a Rusiei, în vechiul Leningrad. Cercetătorii contemporani văd în această copie cea mai autentică versiune a Textului Masoretic, folosindu-se în special de acest codice pentru tipărirea edițiilor critice ale Bibliei ebraice de astăzi la cele mai înalte standarde (Bergsma & Pitre 2018: 34-35). Codicele Leningrad, cea mai veche copie a întregii Biblii ebraice aparținând tradiției masoretice promovate de familia Ben Așer, este reprodus în întregime de către edițiile biblice diplomatice actuale, în aparatul critic al acestor ediții fiind semnalate corecturi și diferențe față de alți martori textuali. Alți codici, mai puțin importanți din punct de vedere istoric și masoretic, printre care Codicele Petersburg al Profeților (916 d.Hr.) și Codicele Erfurt (1213 D.Hr.), reprezintă și aceștia borne de cercetare în configurarea aparatului critic actual al celebrelor ediții critice moderne și postmoderne ale Bibliei ebraice.

Toți acești codici, menționați mai sus, reprezintă izvoarele Textului Masoretic editat critic de către Societatea Biblică Germană de la Stuttgart: *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (BHS (Elliger et alii. 2012)). Mai nou, se derulează un alt proiect gigantic al editării critice a Bibliei ebraice, numit *Biblia Hebraica Quinta* (BHQ), încă incompletă (din anul 2004 au apărut doar cărțile *Facerea, Leviticul, Deuteronomul, Judecători, cei 12 profeți mici, Pildele, Rut, Cântarea Cântărilor, Ecclesiastul, Plângerile, Estera, Ezdra și Neemia* (Mihăilă 2017: 41)).

BIBLIOGRAFIE

- Alter 2019: Robert Alter, *The Hebrew Bible: A Translation with Commentary*, vol. 1, New York and London, W.W. Norton.
- Amariel 2016: Howshua Amariel, *The Original Ancient Hebrew Torah Scroll*, Contentonow Publishing.
- Barkay 1989: G. Barkay, "The Priestly Benediction on the Ketef Hinnom Plaques", in *Cathedra*, vol. 52, pp. 37-76.
- Barthélemy 1982: Dominique Barthélemy, *Critique textuelle de l'Ancien Testament*, vol. 1, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Barton 2014: John Barton (Ed.), *Bible and Interpretation: The Collected Essays of James Barr*, vol. 3: *Linguistics and Translation*, Oxford University Press, Oxford.
- Barton 2021: John Barton, *O Istorie a Bibliei: Povestea celei mai importante cărți a lumii*, București, Editura Humanitas.
- Bergsma & Pitre 2018: John Bergsma & Brant Pitre, *A Catholic Introduction to the Bible*, vol. 1, San Francisco, Ignatius Press.
- Bloch 2012: Yigal Bloch, "Syntactic Archaism in Biblical Hebrew", în Geoffrey Khan (Ed.), *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, Leiden and Boston, Brill Publishers, pp. 4-6.
- Booth 1942: Osborne Booth, "The Semantic Development of the Term שָׁמַיִם in the Old Testament", în "Journal of Biblical Literature", vol. 61, no. 2, pp. 107-108.
- Botterweck & Ringgren 1978: G. Johannes Botterweck & Helmer Ringgren, *Theological Dictionary of the Old Testament*, vol. 3, Grand Rapids, William B. Eerdmans Publishing.
- Broșteanu 2005: Monica Broșteanu, *Numele lui Dumnezeu în Coran și în Biblie*, Iași, Editura Polirom.
- Brown 1907: Francis Brown (Ed.), *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon*, Oxford, Clarendon Press.
- Chabot 1881: Alphonse Chabot, *Grammaire hebraïque elementaire*, Fribourg en Brisgau, B. Herder Éditeur.

- Chirilă 2004: Ioan Chirilă, "Logos-loghia Vechiului Testament", prefață la cartea Nicolae Neaga, *Hristos în Vechiul Testament*, Cluj-Napoca, Editura Renașterea, pp. 5-7.
- Cojan 2018: Marius Cojan, *Exilul Babilonian: Etapă fundamentală în maturizarea identității și a credinței lui Israel*, Iași, Editura Sapiientia, 2018.
- Cooper 2001: David A. Cooper, *Dumnezeu este un Verb*, București, Editura Hasefer.
- Cornițescu & Abrudan 2002: Emilian Cornițescu & Dumitru Abrudan, *Limba Ebraică Biblică*, București, EIBMBOR.
- Coșeriu 2011: Eugeniu Coșeriu, *Istoria Filozofiei Limbajului: De la începuturi până la Rousseau*, București, Editura Humanitas.
- Coșeriu 2019: Eugeniu Coșeriu, *Introducere în Lingvistică*, Cluj-Napoca, Editura Echinox.
- Cross & Freedman 1952: F.M. Cross & D.N. Freedman, *Early Hebrew Orthography*, New Haven, Yale University Press.
- Crow & Tatu 2001: Timothy Crow & Silviu Tatu, *Ebraica Biblică*, Oradea, Editura Cartea Creștină.
- Derrida 2009: Jacques Derrida, *Despre Gramatologie*, Cluj-Napoca, Editura Tact.
- Dimont 2004: Max I. Dimont, *Evreii, Dumnezeu și istoria*, trad. de Irina Horea, București, Editura Hasefer.
- Dodd 1968: C.H. Dodd, *The Interpretation of the Fourth Gospel*, Cambridge University Press.
- Doroftei 2010: Doru-Constantin Doroftei, „Manuscrisele biblice din Biblioteca de la Qumran și importanța acestora pentru studiul biblic”, în „Revista Teologică”, nr. 3, p. 161.
- Douglas 2015: J.D. Douglas, *Dicționar Biblic*, trad. de Livius Percy și John Tipei, Oradea, Editura Cartea Creștină.
- Elliger et alii. 2012: Karl Elliger, Wilhelm Rudolph, Adrian Schenker (eds.), *The Hebrew-English Old Testament. Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart / Wheaton, Deutsche Bibelgesellschaft / Crossway.
- Fassberg 2012: Steven E. Fassberg, "Dead Sea Scrolls, Hebrew of", în Geoffrey Khan (Ed.), *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, vol. 1, Leiden and Boston, Brill Publishers, , pp. 9-10;
- Flaviu 2002: Iosif Flaviu, *Antichități iudaice*, vol. 1, traducere de Ion Acsan, București, Editura Hasefer.
- Frâncu 2016: Constantin Frâncu, *Curentele, Școli, Direcții și Tendințe în Lingvistica Modernă*, Iași, Casa Editorială Demiurg Plus.
- Freedman 1992: David Noel Freedman (Ed.), *The Anchor Bible Dictionary*, vol. 4, New York, Doubleday.
- Friedman 2012: Matti Friedman, *The Aleppo Codex: A True Story of Obsession, Faith, and the Pursuit of an Ancient Bible*, Chapel Hill, Algonquin Books.
- Gadamer 2001: Hans-Georg Gadamer, *Adevăr și Metodă*, trad. de Gabriel Cercel et.alii., București, Editura Teora.
- Gemeren 1996: Willem A. Van Gemeren (Ed.), *New International Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis*, vol. 4 & 5, Carlisle, Paternoster Press.
- Goodsell 2016: Travis Wayne Goodsell, *The Paleo-Hebrew Translation of the Bible*, vol. 1, Scotts Valley, CreateSpace Independent Publishing.
- Goshen-Gottstein 1963: M. H. Goshen-Gottstein, "The Aleppo Codex and Ben Buya'a the Scribe", în *Tarbiz*, vol. 33, p. 107.
- Goshen-Gottstein 1976: M. H. Goshen-Gottstein (Ed.), *The Aleppo Codex, Provided with Massoretic Notes and Pointed by Aaron ben Asher, the Text Considered Authoritative by Maimonides*, Jerusalem, Magnes Press.
- Goshen-Gottstein 1979: M. H. Goshen-Gottstein, "The Aleppo-Codex and the Rise of the Massoretic Bible Text", în *The Biblical Archeologist*, vol. 42, no. 3, p. 148.
- Hadas-Lebel 2017: Mireille Hadas-Lebel, *Ebraica: 3000 de ani de istorie*, traducere de Francisca Băltăceanu, București, Editura Hasefer.
- Harris 1980: R. Laird Harris (Ed.), *Theological Wordbook of the Old Testament*, vol. 1, Chicago, Moody Press.
- Harris 1999: Robert L. Harris, *Theological Wordbook of the Old Testament*, Chicago, Moody Pres.

- Hendel & Joosten 2018: Ronald Hendel & Jan Joosten, *How Old is the Hebrew Bible? A Linguistic, Textual, and Historical Study*, New Haven and London, Yale University Press.
- Humboldt 2008: Wilhelm von Humboldt, *Despre diversitatea structurală a limbilor și influența ei asupra dezvoltării spirituale a umanității*, traducere de Eugen Munteanu, București, Editura Humanitas.
- Iatan 2011: Cristinel Iatan, „Rogu-te, ghicește-mi chemând un mort” (I RG 28, 8). *Magia, Vrăjitoria și Divinația din perspectivă biblică*, București, Editura Universității din București.
- Jagersma 1985: H. Jagersma, *A History of Israel from Alexander the Great to Bar Kochba*, London, SCM Press.
- Joüon 1947: P. Paul Joüon, *Grammaire de l'Hébreu Biblique*, Rome, Institut Biblique Pontifical.
- Kaiser Jr. 2009: Walter Kaiser Jr., *Documentele care stau la baza Vechiului Testament*, traducere de Tiberiu Pop, Cluj-Napoca, Editura Logos.
- Kelley et alii. 1998: H. Kelley, Daniel S.Mynatt, Timothy G. Crawford (eds.), *The Masorah of Biblia Hebraica Stuttgartensia: Introduction and Annotated Glossary*, Grand Rapids and Cambridge, William B. Eerdmans Publishing.
- Léon-Dufour 2001: Xavier Léon-Dufour (Ed.), *Vocabular de Teologie Biblică*, București, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice.
- Lienhard & Rombs 2001: Joseph T. Lienhard & Ronnie J. Rombs, *Exodus, Leviticus, Numbers, Deuteronomy*, coll. ACCSOT 3, Downers Grove, InterVarsity Press.
- Lipschütz 1964: Lazar Lipschütz, “Kitāb al-Khilaf: The Book of the Hillufim”, in *Textus*, no. 4, p. 6.
- Loewinger 1970: David Samuel Loewinger, *Pentateuch, Prophets and Hagiographa: Codex Leningrad B19A: The Earliest Complete Bible Manuscript*, Jerusalem, Makor Press.
- Loewinger 1971: David Samuel Loewinger, *Codex Cairensis of the Bible from the Karaite Synagogue at Abbasiya*, Jerusalem, Makor Press.
- Losch 2014: Richard R. Losch, *Dicționar enciclopedic de personaje biblice*, Oradea, Editura Casa Cărții.
- Mihăilă 2017: Alexandru Mihăilă, *În multe rânduri și în multe chipuri. O scurtă introducere ortodoxă în Vechiul Testament*, București, Editura Doxologia.
- Mosès 2003: Stéphane Mosès, *Sistem și Revelație*, București, Editura Hasefer.
- Munteanu 2005: Eugen Munteanu, *Introducere în Lingvistică*, Iași, Editura Polirom.
- Munteanu 2012: Eugen Munteanu, „En guise de préface. La postérité d'Eugenio Coseriu”, in *Lucrările Colocviului Internațional “Eugeniu Coșeriu – 90 de ani de la naștere”* (Eugen Munteanu coord.), București, Editura Academiei Române, pp. 7-13.
- Negoită 1962: Athanase Negoită, „Descoperirile de la Marea Moartă. Manuscrisele de la Qumran”, în „Mitropolia Banatului”, nr. 1-4, p. 61.
- Nielsen 1982: Eduard Nielsen, “Moses and the Law”, în *VT*, 32, 1, pp. 88-89.
- Otto 2015: Eckart Otto, “Laws of Hammurapi”, în Brent A. Strawn (Ed.), *The Oxford Encyclopedia of The Bible and Law*, Oxford, Oxford University Press, pp. 500-501.
- Pentiuc 2019: Eugen J. Pentiuc, *Vechiul Testament în Tradiția Ortodoxă Răsăriteană*, traducere de Nectarie V. Dărăban, Cluj-Napoca, Editura Renașterea.
- Prilipceanu 2014: Cristian Prilipceanu, *Teologia Numelor Divine din Vechiul Testament*, Iași, Editura Doxologia.
- Rendsburg 2019: Gary A. Rendsburg, *How the Bible is Written*, Peabody, Hendrickson Publishers.
- Ringgren 1986: H. Ringgren, “חֹק הֹרֵה” (hōq), în G. Johannes Botterweck et. alii. (eds.), *Theological Dictionary of the Old Testament*, vol. 5, Grand Rapids, William B. Eerdmans Publishing, pp. 404-408.
- Römer et. alii. 2009: Thomas Römer et. alii., *Introduction à l'Ancien Testament*, Genève, Labor et Fides.
- Ryken 2014: Leland Ryken (Ed.), *Dicționar de imagini și simboluri biblice*, Oradea, Editura Casa Cărții.
- Saussure 1916: Ferdinand de Saussure, *Cours de Linguistique Générale*, Paris, Payot.
- Segal 2007: Michael Segal, “The Text of the Hebrew Bible in Light of the Dead Sea Scrolls”, in *Materia Judaica*, vol. 12, pp. 7-17.

- Semen 2012: Petre Semen, *Limba Ebraică Biblică*, Iași, Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”.
- Smith 1999: Mark S. Smith, “Grammatically speaking: the participle as a main verb of clauses (predicative participle) in direct discourse and narrative in pre-Mishnaic Hebrew”, în T. Muraoka and J.F. Elwolde (eds.), *Sirach, scrolls, and sages*, Leiden and Boston, Brill Publishers, pp. 278-332;
- Tal 2019: Abraham Tal, “Do the Samaritan Pentateuch and 1QIsa^a Follow the Same Model?”, în Michael Langlois (Ed.), *The Samaritan Pentateuch and the Dead Sea Scroll*, Leuven, Peeters, pp. 243-254.
- Taylor 2016: Charles Taylor, *The Language Animal: The Full Shape of the Human Linguistic Capacity*, Cambridge, Belknap Press of Harvard University,.
- Tov 2001: Emanuel Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, Minneapolis, Augsburg Fortress Publishers.
- Tov 1985: Emanuel Tov, “The Nature and Background of Harmonizations in Biblical Manuscripts”, în “Journal for the Study of the Old Testament”, vol. 31, pp. 3-29.
- Vermeylen 1981: Jacques Vermeylen, “La formation du Pentateuque à la lumière de l'exégèse historico-critique”, in “Revue Théologique de Louvain”, no. 3, p. 324.
- Walton 2016: John H. Walton (Ed.), *Comentariu cultural-istoric al Vechiului Testament*, traducere de Silviu Tatu et. alii., Oradea, Editura Casa Cărții.
- Wegner 2006: Paul D. Wegner, *A Student's Guide to Textual Criticism of the Bible*, Downers Grove, IVP Academic.
- Weinfeld 2004: Moshe Weinfeld, *The Place of the Law in the Religion of Ancient Israel*, Leiden, E.J. Brill.
- Wigoder 2016, Geoffrey Wigoder, *Enciclopedia Iudaismului*, traducere de Radu Lupan și George Weiner, București, Editura Hasefer.
- Würthwein 1995: Ernst Würthwein, *The Text of the Old Testament: An Introduction to the Biblia Hebraica*, Grand Rapids, William B. Eerdmans Publishing.